

۳۱۵۴۶

تحول مفهوم دولت از دیدگاه فقها، بزرگ شیعه

(از محقق کرکی تا امام خمینی «ره»)

پایان نامه ارائه شده به گروه علوم سیاسی

دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی

دانشگاه شهید بهشتی

برای دریافت دانشنامه کارشناسی ارشد

در رشته علوم سیاسی

9178

توسط

ابوالفضل نجفی لیواری

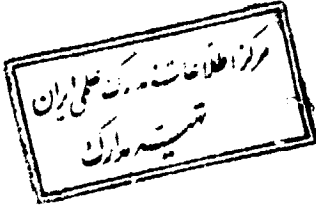
استاد راهنما: دکتر ملک یحیی صلاحی

استاد مشاور: دکتر داوود فیرحی

شهریور ماه ۱۳۷۸

۳۱۵۴۶

۲۰ / ۱۰ / ۱۳۹۹

برگ تاییدیه پایان نامه

عنوان پایان نامه: تحول مفهوم دولت از دیدگاه فقهاء بزرگ شیعه

(از محقق کرکی تا امام خمینی)

نام دانشجو: ابوالفضل نجفی لیواری

دوره: کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی

این پایان نامه در جلسه ۲۴، ۸، ۷۸ بانمره ۱۸، ۵ و درجه عالی
مورد تأیید اعضای کمیته پایان نامه، متشکل از استادان زیر، قرار گرفت:

استاد راضیا

دکتر ملک یحیی صلاحی

امضاء

استاد مستاور

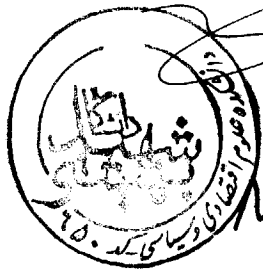
دکتر داوود فیروچی

امضاء

استاد ناظر

دکتر غفوری

امضاء

تقدیم به :

روان پاک مادرم

اذعان

مطالب ارائه شده در این پایان نامه توسط اینجانب در دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی دانشگاه شهید بهشتی در فاصله زمانی مهرماه ۱۳۷۷ تا شهریورماه ۱۳۷۸ به انجام رسیده است، به استثناء کمک‌های مورد اشاره در سپاسگذاری، محتوای این پایان نامه بطور کامل توسط اینجانب صورت گرفته است. این پایان نامه یا بخشی از آن برای دریافت هیچ مدرکی به این دانشگاه یا دیگر دانشگاه‌ها ارائه نشده است و کلیه حقوق این پایان نامه متعلق به دانشگاه شهید بهشتی است.

ابوالفضل نجفی لیواری

شهریور ۱۳۷۸

امضاء

سپاسگذاری

با حمد و سپاس به درگاه خداوند متان و با درود بر انبیاء و اولیاء الهی و با سپاس از همه کسانی که در راه کسب علم و دانش، ما را چراغ راهنما و هدایت بوده‌اند.

در انجام این پایان نامه، از کمک و راهنمایی‌های مفید و ارزنده اساتید محترم آقای دکتر ملک یحیی صلاحی بعنوان استاد راهنما و آقای دکتر داوود فیرحی بعنوان استاد مشاور بهره‌ای فراوان برده‌ام در اینجا متواضعانه از آنان تشکر و قدردانی می‌نمایم.

همچنین لازم می‌دانم از دوستان بزرگوارم آقایان علی خالقی، مجید مرادی و ابودر دیلمی که با دقت فراوان متن اولیه را مطالعه و مرا از نظرات خود بهره‌مند ساخته‌اند، تشکر نمایم.

چکیده

عنوان پایان نامه: «تحول منهوم دولت از دیدگاه فقهاء بزرگ شیعه»

(از محقق کرکی تا امام خمینی)

نام دانشجو: ابوالفضل نجفی لیواری

استاد راهنما: دکتر ملک یحیی صلاحی

دوره: کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی

دانشگاه شهید بهشتی

تاریخ ارائه پایان نامه: شهریور ۱۳۷۸

صرف نظر از دوره آغازین عصر غیبت کبری که رأی غالب فقهاء مبتنی بر عدم مشروعیت دولت و نفی هرگونه همکاری با آن استوار بود، در دوره‌های بعد این نگرش منفی بتدریج تغییر یافت. تأسیس دولت آل بویه، منجر به تعدیل تاریخی دیدگاه فقهای شیعه و بازنگری در مبنای فکری دولت گردید. فقهای این دوره همکاری با سلطان را مطرح کردند و فتوی به همکاری با سلطان عادل یا جائری که اقامه حدود می‌کند، دادند.

با روی کار آمدن صفویه، دومین تحول فقه سیاسی رقم خورد و زمینه مشارکت سیاسی بیشتر فقها فراهم گردید. در این دوره نخستین بار مشروعیت دولت غیرمعصوم (ع) یا پادشاه عادل، مورد پذیرش قرار گرفت. در این دوره حاکمیت نیابتی سلاطین مطرح گردید. محقق کرکی ولایت عامه فقیه را طرح و برای نخستین بار به «ولایت عامه» فقیه، رنگ سیاسی داده و قلمرو اختیارات فقیه را در عرصه‌های سیاسی گسترش داد. بزرگترین تحول فقه سیاسی شیعه در عصر محقق نراقی صورت گرفت زیرا وی نخستین فقیه شیعی است که ولایت فقیه را به طور مستقل عنوان کرد، و

اختیارات وسیعی برای فقیه قایل شد.

وقوع جنبش مشروطیت نیز فقه سیاسی شیعه را با چالشهای نظری جدیدی رویاروی ساخت.

نائینی هر چند به ولایت فقیه ملتزم بود ولی آن را محدود به امور حسبه نمود.

پیروزی انقلاب اسلامی و تصدی مستقیم امور از سوی فقها و علما و رویارویی آنها با چالشهای

نظری و عملی، فقه حکومتی را با تحولات بی سابقه‌ای مواجه ساخت. در این دوره مباحث نظری

درباره دولت حول مبانی مشروعیت و قلمرو اختیارات دولت متمرکز گردید. نظریه انتصابی فقیه

و نظریه انتخابی فقیه در این دوره مطرح گردیده و دودیدگاه مطلقه و مقیده در قلمرو اختیارات

ولایت فقیه شکل گرفت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۳	مقدمه:.....
۱۳	طرح موضوع.....
۱۴	هدف از انجام تحقیق.....
۱۴	سابقه تحقیق.....
۱۴	سوال اصلی.....
۱۵	فرضیه تحقیق.....
۱۵	مفروضات.....
۱۵	روش پژوهش.....
۱۵	جنبه نوآوری تحقیق.....
۱۵	متغیر وابسته و مستقل.....
۱۵	تعریف مفاهیم.....
۱۶	سامان دهی تحقیق.....

فصل اول: مبانی دولت در فقه سیاسی شیعه

۱۹	مقدمه.....
۲۸	دیدگاه سلبی نسبت به دولت.....
۳۳	دیدگاه ایجابی در مورد دولت.....

فصل دوم: پیشینه تاریخی دولت در فقه شیعه

۳۶	رویکرد به سلطان عادل یا جائری که اقامه حدود می نماید.....
۴۱	شیخ محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید).....

عنوان	صفحه
سید مرتضی	۴۵
محمد بن حسن الطوسی (شیخ طوسی)	۴۷

فصل سوم: رویکرد به حاکمیت نیابتی سلاطین

۱- عصر صفویه:

الف - شرایط سیاسی و مذهبی ایران در عصر رویکرد به حاکمیت نیابتی سلاطین	۵۳
ب - روابط روحانیون با دولت صفوی	۵۵
ج - میزان تأثیر شرایط سیاسی و مذهبی عصر صفوی در نظریات علماء در مورد دولت	۵۷
د - فقهاء و سلطنت	۵۹
محقق کرکی بعنوان یکی از نمایندگان نظریه رویکرد به حاکمیت نیابتی سلاطین	۵۳
اندیشه‌های سیاسی محقق کرکی	۶۴
قبول ولایت از حاکم عادل	۶۵
قبول هدایای سلطان	۶۶
مخالفت علما با نظریات محقق کرکی	۶۷
ولایت فقیه از دیدگاه محقق کرکی	۶۸
قلمرو فقیه جامع الشرایط	۶۹
محقق کرکی و شاه طهماسب	۷۱

۲- عصر قاجاریه:

مقدمه	۷۳
اوضاع فرهنگی، اجتماعی عصر قاجار	۷۴
رابطه شاهان قاجار و فقها	۷۸

صفحه	عنوان
۷۹	نیابت شاه از فقیه در عصر قاجار.....
۸۰	محقق نراقی و ولایت فقیه .....
۸۱	حدود ولایت فقیه از دیدگاه محقق نراقی .....

فصل چهارم: رویکرد به حکومت عرفی

۸۸	شرایط سیاسی و اجتماعی دوره رویکرد به حکومت عرفی .....
۹۰	میرزا حسین نائینی .....
۹۱	دولت در اندیشه سیاسی مرحوم نائینی .....
۹۳	الف - ضرورت تشکیل حکومت .....
۹۵	ب - انواع حکومت .....
۹۸	ج - منشأ مشروعیت حکومت .....
۱۰۲	د - تفکیک قوا .....
۱۰۳	ه - نائینی و ولایت فقیه .....

فصل پنجم: دوره رویکرد به ولایت فقها،

۱۰۸	۱- دیدگاه فقهای معاصر شیعه درباره دولت .....
۱۰۸	مقدمه .....
۱۰۹	مشروعیت سیاسی .....
۱۰۹	دیدگاههای رایج در مورد منشأ مشروعیت .....
۱۱۱	مبنای مشروعیت از دیدگاه فقهای معاصر شیعه .....
۱۱۲	الف - نظریه انتصاب فقیه .....
۱۱۴	ب - نظریه انتخاب فقیه .....

عنوان	صفحه
حدود اختیارات ولایت فقیه از دیدگاه فقهای معاصر شیعه.....	۱۱۶
۱- ولایت مقیده فقیه.....	۱۱۷
۲- ولایت مطلقه فقیه.....	۱۲۰
۲- دولت در دیدگاه امام خمینی.....	۱۲۵
اصل ضرورت حکومت از دیدگاه امام.....	۱۲۶
ضرورت تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت از دیدگاه امام.....	۱۲۸
منشأ مشروعیت دولت از دیدگاه امام.....	۱۳۰
قلمرو حکومت اسلامی از دیدگاه امام.....	۱۳۵
نتیجه گیری.....	۱۵۰
منابع و مأخذ.....	۱۵۶

مدخل :

۱- طرح موضوع:

انقلاب اسلامی ایران که مهم‌ترین انقلاب ربع آخر قرن بیستم بود، نهایتاً به شکل‌گیری نظام سیاسی منجر شد که با هیچ یک از الگوهای رایج در میان نظام‌های سیاسی جهان قابل تطبیق نبود. نظام جمهوری اسلامی ایران اصل ولایت فقیه را به عنوان اصل محوری و اساسی ساختار سیاسی خویش برگزید. این اصل در قانون اساسی جایگاه ویژه‌ای دارد و عملاً نیز سیاست‌های کلی نظام به طور مستقیم از سوی ولایت فقیه اتخاذ می‌شود.

موضوع ولایت فقیه پیش از آنکه در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تبدیل به یک اصل قانونی شود به عنوان موضوعی علمی در میان فقهای شیعه مطرح بوده است. اصل ولایت فقیه که در حقیقت به عنوان پرکننده خلأ حاصل از غیبت امام معصوم (ع) مطرح شده بود. در طول این دوره بیش از هزار ساله با برداشت‌ها و قرائت‌های گوناگون و متنوعی از سوی فقهای شیعه روبه‌رو شده است و به رغم تشکیل دولت اسلامی بر پایه نظریه ولایت فقیه و گنجانده شدن آن در قانون اساسی، همچنان فقهای شیعه نتوانسته‌اند به اجماع نظر در این موضوع دست یابند. بنابراین، همچنان شناخت مبانی نظری فقهای شیعه نسبت به دولت و سیر تحول تاریخی مفهوم دولت از منظر فقها اهمیتی به سزا دارد. اهمیت این موضوع از آن روست که شناخت وضعیت کنونی دولت اسلامی درگرو فهم و درک درست از بستر تاریخی شکل‌گیری و تحولات مفهوم دولت در دیدگاه فقهای شیعه می‌باشد. اهمیت این موضوع، با توجه به صبغه دینی جامعه ایرانی که با پذیرش تشیع، پیروی و اطاعت از فقهای شیعه را به عنوان مراجع سیاسی - مذهبی مورد پذیرش عمومی قرار داده است، افزون‌تر می‌شود.

انگیزه دیگری که سبب ترغیب درانتخاب موضوع این پژوهش می‌باشد دل مشغولی‌های فکری‌ای است که نگارنده در طول تحصیلات حوزوی خود با آن روبه‌رو بوده است و همواره پی

جوی علل تنوع و تطور برداشت‌های فقها از مفهوم دولت و حکومت بوده است.

۲- هدف از انجام تحقیق:

هدف از انجام این تحقیق، تبیین سیر تحول تاریخی مفهوم دولت از دیدگاه فقهای بزرگ شیعه و ریشه یابی علل اختلاف برداشت فقها از مفهوم دولت می‌باشد. این پژوهش بر آن است تا مبانی فکری فقهای شیعه و بسط مفهوم دولت در این دیدگاه را مورد بررسی و کندوکاو قرار دهد.

۳- سابقه تحقیق:

تاکنون کتابی به طور مستقل در باب موضوع این تحقیق تالیف نشده است، هر چند در لابه‌لای برخی از کتب، مطالبی که به گونه‌ای به موضوع مرتبط است یافت می‌شود. بویژه دو کتاب، «نظریه‌های دولت در فقه شیعه»، اثر محسن کدیور و کتاب «دین و دولت» اثر حامد الگار که به حق، راه‌گشای این تحقیق بوده‌اند.

در عین حال، ویژگی این پژوهش آن است که تلاش نموده تا به تاثیر تحولات اجتماعی - سیاسی بر دیدگاه فقهای شیعه پرداخته و سیر تاریخی بسط مفهوم دولت را نشان دهد.

۴- سوال اصلی:

سوال اصلی ما در پژوهش حاضر این است که: آیا نظریه‌های دولت در دیدگاه فقهای بزرگ شیعه چه مراحل را طی کرده است؟ طبیعی است که برای رسیدن به پاسخ این سؤال اصلی باید به سؤالات فرعی زیر نیز پاسخ داده شود:

الف - زمینه‌های سیاسی و اجتماعی دولت حداقل چه بوده است؟

ب - زمینه‌های سیاسی و اجتماعی دولت مطلقه چه بوده است؟

ج - علل و عوامل تحول مفهوم دولت از حداقل به حداکثر چه بوده است؟

۵- فرضیه تحقیق:

دیدگاه فقهای شیعه نسبت به دولت در اثر تحولات اجتماعی سیر صعودی از دولت حداقل (محدود) به سوی دولت حداکثر (مطلق) داشته است

۶- مفروضات:

الف: فقهای شیعه، همواره به اصل ولایت فقیه معتقد بوده و نسبت به آن التزام و تقید فکری داشته‌اند.

ب: فقهای شیعه، ولایت و حدود ابعاد آن را بر اساس تحولات زمان و مکان تفسیر کرده‌اند.

۷- روش پژوهش:

روش پژوهش حاضر مبتنی بر روش توصیفی - تحلیلی است و بیشتر صبغه جامعه شناختی دارد. به این معنا که توجه به رویدادهای تاریخی و تاثیرپذیری اندیشه فقها از تحولات سیاسی - اجتماعی را مورد بررسی قرار داده است. این پژوهش نه صرفاً توصیفی محض بلکه ترکیبی از این دو است.

۸- جنبه نوآوری تحقیق:

نوآوری این تحقیق در تأکید آن بر تحولات اجتماعی - سیاسی بعنوان عامل تاثیرگذار بر اندیشه فقها و نیز نشان دادن سیر صعودی تحول مفهوم دولت در اندیشه فقهای شیعه می‌باشد.

۹- متغیر مستقل و وابسته:

در تحقیق حاضر تحولات اجتماعی - سیاسی بعنوان متغیر مستقل و آراء و نظریات فقها در باب دولت به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است.

۱۰- تعریف مفاهیم:

بابت بررسی هائی که انجام شد، به نظر می‌رسد که دولت در اصطلاح فقهی، علمای شیعه همان چیزی است که امروزه در حقوق اساسی و علم سیاست از آن به عنوان حکومت «Government»

یاد می‌شود و از سه قوه مجریه، قضائیه و مقننه و سایر نهادها و تشکیلات اداری تشکیل شده است. به این معنی همانا، دولت در اصطلاح فقها بیشتر به معنای وسیع آن «یعنی جامعه‌ای است که در آن قدرت سیاسی طبق قوانین اساسی تعیین و تشریح شده است.»^(۱)

بنابراین در پژوهش حاضر وقتی دولت از دیدگاه فقهای شیعه بحث می‌شود مراد همان ارکان حکومت است که در آن قدرت سیاسی تعیین و اجرا می‌گردد.

و اما مراد ما از دولت حداقل (محدود) در این پژوهش، حکومتی است که در چهار چوب احکام اولیه و ثانویه اسلام محدود و مقید عمل می‌کند.

و مراد از دولت حداکثر (مطلق) نیز حکومتی است که محدود به احکام اولیه و ثانویه نیست، بلکه فراتر از احکام شرعی یک سری حکم حکومتی نیز صادر می‌کند.

منظور از تحولات اجتماعی نیز، مجموعه تحولات سیاسی، اقتصادی، و فرهنگی تاثیرگذار در سیر تحول اندیشه سیاسی فقهای شیعه در زمینه دولت اسلامی و ابعاد مختلف آن، می‌باشد.

۱۱- سامان دهی تحقیق:

این تحقیق از یک مقدمه و پنج فصل و یک نتیجه‌گیری تشکیل شده است.

در فصل نخست آن به مباحث تئوریک دولت در فقه شیعه و در فصل دوم پیشینه‌های تاریخی دولت در فقه شیعه و نخستین تعاملات مسالمت جویانه فقهای شیعه با مقوله دولت مورد بحث قرار گرفته است.

در فصل سوم، زمینه‌های مشارکت بیشتر فقها در دولت و مشروعیت دولت غیر معصوم (ع) پی‌گیری شده است.

در فصل چهارم، مشروعیت دولت (مشروطه) مورد بررسی قرار گرفته

۱- علی بابائی، غلامرضا، آقائی بهمن، فرهنگ علوم سیاسی، شرکت نشر ویس، تهران ماه ۱۳۶۵، ج اول، ص ۳۰۳.

و در فصل پنجم، نظریه ولایت فقیه در عصر جمهوری اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته و زمینه‌های سیاسی - اجتماعی شکل‌گیری نظریه ولایت مطلقه بررسی شده است. و در آخر نیز یک جمع‌بندی از مباحث طرح شده در پنج فصل مطرح‌گرفته است.

فصل اول

مبانی دولت در فقه سیاسی شیعه

مقدمه

مبانی دولت در فقه سیاسی شیعه

با اندکی تأمل روشن می‌شود که تکوین و شرایط و ویژگیهای امامت در ادبیات شیعه، تبلور برنامه دولت دینی است که اهداف سازماندهی شده دارد، تشیع در شکل‌گیری خویش پدیده‌ای بوده است که دولت بشری را به چالش فرا می‌خواند و مقصد نهایی آن تأسیس دولت دینی - الهی بر روی زمین است که بنا بر عقیده سنتی شیعه، جز با ظهور امام‌زمان (عج) میسر نخواهد شد و از آن پس، زمین از پس دوره‌ای سراسر ستم، لبریز از عدل و قسط می‌شود. این مقصد عالی، که صبغه همیشگی و توجیه‌کننده استمرار تشیع است، همواره در حافظه شیعی به صورت عام و بر حافظه متفکران و علمای امامیه به طور خاص جای گرفته است. که خود به دو گروه تقسیم می‌شود:

۱- علمای کلام (متکلمان) ۲- فقیهان

متون اولیه شیعه تحت لوای انتظار، به مثابه یکی از پایه‌های مهم فکری خویش، سامان یافته است و این امر، موجب شده است به وظایف کلان دولت دینی و اموری چون مالیات، اجرای حدود، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، اقامه نماز جمعه و ... در این مرحله پرداخته نشود و بدان جهت دولت - امامت، به سبب آرمانی بودنش در عمق اندیشه و باور شیعی، وانهاده شود. «جمع شدن موضوع غیبت با تقیه، که از لحاظ اهمیت مشابه آن بود، و به تمایل شیعه بر عدم دخالت در امور سیاسی و قدرت دنیوی شدت بخشید، به عبارت دیگر، بنابراین پس از غیبت امام دوازدهم، نظریات تشیع در مورد قدرت دنیوی حتی بتدریج به عدم دخالت در امور سیاسی متمایل گردید. در واقع این مقاومت منفی در برابر قدرت دنیوی با انکار حقانیت آن قدرت همراه بود و از مشاجره‌های مکرر با رژیمها و سلسله‌ها خالی نبود. اگرچه واژگون کردن کامل نظام

موجود را قدغن می‌کرد و آن را چاره‌مشروعی نمی‌دانست.»^(۱)

در دوره‌های اولیه عصر غیبت، عنصر اساسی در دیدگاه علمای شیعه عدم حقانیت بی‌چون و چرای دولت بود. علما در این دوره به اتفاق از پذیرش پول‌هایی که سهم امام غایب تلقی می‌شد (مانند خمس و ...) و پرداختن آنها واجب بود، سرباز می‌زدند و به مؤمنان سفارش می‌کردند که این پولها را ذخیره کنند یا دفن کنند تا زمانی که امام (عج) ظهور کند.^(۲) هر چند این دیدگاه تا مرحله فرانس گرائی یا آغاز مرحله عقل‌گرایی مطرح می‌باشد. ولی در همین مرحله بنوعی حاکمیت مطلق نص نادیده گرفته می‌شود و درجه‌هایی به روی عنصر عقل گشوده می‌شود تا شرع را به سمت برآوردن نیازهای فوری و تأمین مصالحی سوق دهد که تأخیر آنها تا زمان ظهور ناممکن است. در واقع بدینوسیله دو دوره متمایز از همدیگر در عصر غیبت در میان علمای شیعه درباره دولت و قدرت شکل گرفته است:

در دوره اول بیشتر به نصوص و روایات نافی دولت غیر معصوم استناد کرده‌اند و در دوره دوم، به نصوص و روایاتی پرداخته‌اند که دولت و قدرت را در جامعه مسلمانان ضروری دانسته ولو دولت معصوم نباشد.

از این رو قبل از بیان دیدگاههای مختلف علمای شیعه لازم است نصوص و روایات مربوط به دولت و قدرت را که به اعتقاد ما به سه دسته کلی تقسیم می‌شود بیان کنیم و پس از آن نظریه علمای شیعی را، که بر اساس تفسیر آنها از این نصوص و رویدادهای تاریخی شکل گرفته، تبیین نماییم.

۱- الگار، حامد، دین و دولت در ایران (نقش علما در دوره قاجار)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۶۹.

چاپ دوم، ص ۲۱.

۲- شیخ طوسی، النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، قم، بی‌تا، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، ج ۱، ص ۲۰۷.